

Voorwoord

Aanleiding voor het Beeldendebat was de tentoonstelling 'Gert Jan Kocken – Defacing' in Stedelijk Museum Bureau Amsterdam. De tentoonstelling vestigde de aandacht op de woede die beelden in het verleden hebben uitgelokt. De fotoserie 'Defacing' bestaat uit verschillende religieuze objecten die vernield werden tijdens de Reformatie in Noordwest Europa in de 16de eeuw. Voor deze registraties deed Kocken eerst uitgebreid onderzoek naar verschillende door de Beeldenstorm geteisterde locaties. Vervolgens maakte hij er de opnames. Hij drukt de foto's op vrijwel ware grootte van de betreffende objecten af. De precisiedestructie van de door Kocken gefotografeerde objecten maakt duidelijk dat het iconoclasmie niet per definitie een zaak van stompzinnige vernietiging is.

Kocken veresthetiseert het iconoclasmie en stelt zo alsnog vragen over de motiveringen ervan. Hij actualiseert als het ware de beeldende feiten van een belangrijke periode uit de geschiedenis van de Godsdienstoorlogen, een periode die het ontstaan van de onafhankelijke Nederlanden markeert. Hij doet dat juist in een tijd dat het iconoclasmie opnieuw een rol van betekenis is gaan spelen, met als belangrijkste voorbeeld het opblazen van de Bamyán-Boeddha's door de Taliban.

De actualiteit van het iconoclasmie voedde de noodzaak voor een debat in Stedelijk Museum Bureau Amsterdam, dat georganiseerd werd in het kader van de Museumnacht op 3 november 2007. Er werd gediscussieerd over de relatie tussen beeldcontroversie en verschillende politieke, religieuze en maatschappelijke stromingen.

Beeldendebat

Leden van het debatpanel:

Peter Jan Margry, onderzoeker bij het Meertens Instituut en gepromoveerd op katholieke processies (PJM).

Stine Jensen, schrijfster, literatuurcriticus en docent literatuur aan de Vrije Universiteit. Medeoprichtster van de actiegroep 'Beperkt Houdbaar' (SJ).

Sven Lütticken, docent Kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit, schreef een essay over iconoclasmie en het werk van Gert Jan Kocken in *SMBA Nieuwsbrief* nr. 100 (SL).

Afshin Ellian, columnist bij NRC Handelsblad en docent Rechten aan de Universiteit van Leiden (AE).

Jaap Kooijman, verbonden aan de vakgroep Film en Televisiewetenschappen van de Universiteit van Amsterdam (JK).

Yves De Maeseneer, theoloog, verbonden aan de Universiteit van Leuven (YDM).

Discussieleider:

Pieter Hilhorst, politicoloog en columnist van de Volkskrant.

Als eerste vroeg Hilhorst alle leden van het panel een voorbeeld van iconoclasmie te noemen.

SJ: Mijn voorbeeld is een kunstwerk, een engel, gemaakt door Jacob Epstein voor het graf van Oscar Wilde. Epstein voorzag die engel van een mannelijk geslachtsdeel en dat vonden veel mensen echt geweldig. Dit geslachtsdeel werd geaaid en gestreeld door veel bezoekers. Twee vrouwen bestormden in 1961 het beeld met een beitels en hakten de gevoelige delen eraf. Dit zijn de voorlopers van Beperkt Houdbaar. Beperkt Houdbaar is een feministische actiegroep die protesteert tegen het opdringerige, schreeuwerige en eenzijdige niet-dubbelzinnige schoonheidsideaal, tegen de bimboficatie, en moedigt mensen aan tot iconoclasmie. Wij delen rollen plakband uit met de tekst 'Beperkt Houdbaar' en verzoeken mensen vriendelijk om deze op storende lingerieposters te plakken.

SL: Ik heb een ietwat anekdotisch voorbeeld. Ik sprak laatst met een curator in Nederland die een paar jaar geleden in Fort Asperen een tentoonstelling heeft gemaakt [1999 - red.]. Fort Asperen ligt in de Nederlands *Bible belt* en de tentoonstelling heette 'De goddelijke komedie'. Dat veroorzaakte veel beroering in de streek. In eerste instantie omdat men nooit van Dante had gehoord en dacht dat het echt om een komedie ging over goddelijke zaken. Nadat enige uitleg was verschaft over Dante vond men het nog steeds niet kunnen, want die kunstenaars zouden dan in een installatie de hel, de hemel en vagevuur representeren en daar mag je volgens de gelovigen geen voorstelling van maken. De curator ging in overleg met plaatselijke ouderlingen die voor een deel huilend op het overleg verschenen. Eén van hen pakte vervolgens de drie weken oude baby van de curator en schreeuwde tegen het kind dat zijn moeder in de hel zou branden. Het is niet alleen een heel pakkend voorbeeld van hoe het hardcore iconoclasmé nog steeds leeft binnen christelijke kringen, maar ook dat die ouderling zich vermoedelijk een veel fysieker en overweldigender beeld van de hel heeft gemaakt in zijn eigen geest dan de kunstenaars die bij de tentoonstelling betrokken waren.

YDM: Ik ben katholiek theoloog dus we hebben niet zo'n iconoclastische traditie, althans dat dacht ik, maar ik heb daar net het werk van één van mijn voorgangers zien hangen. Men heeft daar de stukken tekst van Erasmus die de Leuvense theologen niet aanstond en gewoon doorstreept [Gert Jan Kocken, foto: *Correcties door een commissie van theologen uit Leuven in 1571*, 2006]. Ik vind het jammer dat de huidige academische wereld niet meer in staat is om op de juiste manier dingen te door te strepen. Toen ik de uitleg van Sven Lütticken over het werk van Kocken had gelezen, had ik verwacht dat in deze tentoonstelling veel bisschoppen en andere hoogwaardigheidsbekleders de ogen waren uitgekrabd. Mijn verbazing was groot dat ook engelen en Maria werden toegetakeld. Ik zit dan met een vraag: hoe kun je als bijbelvast iconoclast engelen en de moeder Gods weghakken? Bij de bisschoppen werden de ogen uitgekrabd en de moeder Gods werd integraal weggehakt, dus blijkbaar is er meer mis met de moeder Gods dan met de bisschoppen. Dat is een vraag die ik mij stel. Volgens mij heeft het te maken met het feit dat een iconoclast het moeilijk heeft met intimiteit.

AE: Ik heb verschillende voorbeelden. Ik begin met de standbeelden van de Sjah van Perzië. In 1979, tijdens de afronding van de grote revolutie, werden de beelden letterlijk naar beneden gehaald. Ik deed als kind mee en vond het geweldig. Het was een groot feest. Het was eigenlijk een symbolische executie.

Ik heb nooit begrepen dat wij symbolen willen verwijderen, maar dat we tegelijkertijd weer bezig zijn met symbolen te produceren die vele malen duisterder en gewelddadiger waren dan datgene dat ten val was gebracht. Als Marokkaanse vrienden mij vragen wat er moet gebeuren met de koning van Marokko dan zeg ik: verdedig hem tot de wederkomst van Christus! Want het kan nog erger. Een ander interessant voorbeeld zijn de verwoeste tombes van Sjiitische imams. Het is een feit dat deze vernietiging veel pijn veroorzaakt bij Sjiieten. In de 19^e eeuw vielen radicale Salafieten, geestverwanten van Mohammed Bouyeri, Kerbella binnen, een stad in Irak. Ze hebben de tombes waar alle imams in lagen begraven, kapot gemaakt. Nu kun je zeggen: 'ja, maar dat is geen beeld', maar in de ogen van de Sjiieten zijn dat een soort afbeeldingen van heiligen waar de koepel en de moskee omheen zijn gebouwd. Als derde had ik nooit gedacht dat koperdieven zouden bestaan. Maar die zijn er. U bent gewaarschuwd! Ze zijn ook heel gevaarlijk. Ze hebben het standbeeld De Denker gestolen in Laren. Bijna onthoofd en toegetakeld is hij terug gevonden door de politie. Die lomphed! Een echte dief berooft een geldkoets of een centrale bank en is eigenlijk een romantisch figuur met een paar vriendinnen. Volgens mij zegt dat heel veel over onze tijd, dat de dieven zelfs geen klasse meer hebben.

PJM: Mijn voorbeeld gaat over een familiale aangelegenheid. Ik kom uit een architectenfamilie. De Margry's waren de tegenhangers van de Kuipers uit Amsterdam. Zij zaten in Rotterdam en hadden net als de Kuipers ook een atelier voor kerkelijke kunst. Dit voorbeeld geeft aan hoe iconoclasmé ook modieus geïnspireerd kan zijn. In de jaren '20, toen mijn vader en zijn broers nog klein waren, werden zij door hun vader gevraagd om naar het atelier voor kerkelijke kunst te gaan dat volstond met heilige beelden, en om deze aan stukken te slaan. Al die religieuze objecten waren nog uitgevoerd in neogotische stijl, en in de jaren '20 was de neogotiek helemaal uit. Er was geen pastoor die nog een neogotisch beeld bestelde. En zij mochten zich een zondagochtend uitleven in dat atelier. En dit verhaal wordt nog steeds met veel verve in de familie doorverteld.

JK: Mijn voorbeeld is vrij recent. Begin oktober zijn in Lund, een klein dorpje in Zweden, de bekende foto's van Andres Serrano mishandeld door een groep Zweedse neo-nationalisten. De foto's kennen we natuurlijk erg goed. Ze hebben in 1997 in het Groninger Museum gehangen. De plasseksfoto vormde de poster voor de tentoonstelling en zorgde voor een grote discussie. Wat ik verontrustend vind, naast de barbaarse handelingen, is het gebrek aan debat. Ik vraag me af als de vrouwen van Beperkt Houdbaar de foto's hadden afgeplakt, of zij - hypothetisch gezien - meer reacties hadden gekregen. Ik denk dat als Moslimjongeren Serrano's foto's hadden vernield, we een groot debat hadden gehad, waarin de Wilders-aanhangers onder ons zouden roepen: 'We moeten deze foto's beschermen!' En in dit geval, van neo-nationalistische Zweden, verdwijnt het debat. Dat vind ik eigenlijk zeer verontrustend. Ik was oorspronkelijk uitgenodigd voor dit debat als *representative of queer*, toen er nog een indeling zou komen in maatschappelijke vertegenwoordigers. Het eerste waar ik toen aan dacht was zichtbaarheid. Zichtbaarheid van seksualiteit als een onderdeel van afwijkend seksueel gedrag, waar de foto's van Serrano natuurlijk een heel expliciet voorbeeld van zijn. Ik vermoed dat we in de afgelopen twintig jaar in een samenleving terecht zijn gekomen waar veel mensen het er over eens zijn dat die foto's aangevallen mogen worden. Het verontrustende daaraan is: het ligt er aan door wie. Het is niet zozeer alleen de vernietiging daarvan, maar vooral ook de onverschilligheid voor bepaalde beelden, en in dit geval denk ik aan de zichtbaarheid van expliciete seksualiteit. Ik denk dat heel veel mensen het wel makkelijker zouden vergoelijken omdat het aanstootgevende foto's zijn.

PH: Yves, jij zei net dat een iconoclast bang is voor de intimiteit. Kun jij dan verklaren welke beelden aanleiding geven tot een beeldenstorm, beeldenschennis of aflakacties?

YDM: Ik spreek als theoloog dus ik kijk naar gelovige mensen die problemen hebben met bepaalde beelden die naar god verwijzen. Bij gelovige mensen, vooral in de joods-christelijke traditie, is er een huiver om god te tastbaar voorstelbaar af te beelden. Volgens mij heeft dat te maken met het feit dat mensen bang zijn dat god te zeer nabij komt. God kan eigenlijk niet meer nabij komen dan in de Annunciatie. Zoals de foto van Gert Jan Kocken laat zien [Gert Jan Kocken, 'Annunciatie, Swanden verminking 21 december 1528', 2006], is die scène toegetakeld. Het punt van die scène is natuurlijk het verontrustende, dat god op dat moment werkelijk zeer tastbaar is geworden. Dat is eigenlijk altijd voor de monotheïstische traditie bijzonder moeilijk geweest. God is dan kwetsbaar geworden. Men wil dus de afstand verdedigen, zodanig dat god niet manipuleerbaar wordt voor de mensen. Het probleem met de christelijke visie is dat juist de *clue* van de christelijke godsopvatting is dat god er zelf voor gekozen heeft om kwetsbaar te worden. De iconoclast wil god als het ware beschermen tegen ongelukken. Op het moment dat er beelden van god circuleren, kan hij als het ware in de zak worden gestoken van mensen. Men wil de beelden verwijderen zodat god weer volledig onaantastbaar wordt.

PJM: Ze willen de beelden verwijderen om te voorkomen dat ze beschadigd worden. Het beschadigen van het godsbeeld heeft dus een dubbele dimensie kunnen zijn. Als de beelden verwijderd worden, is die agressie niet meer mogelijk.

SL: Daarom begrijp ik ook niet helemaal dat je het vreemd vindt dat bijvoorbeeld Maria wordt vernietigd of beschadigd. Dat vind ik eigenlijk vanuit een iconoclast geredeneerd logisch. Vreemder is dat een Christus niet wordt beschadigd, dat zijn ogen niet worden aangetast. Dat zou strikt genomen wel in de logica van het gebeuren liggen. Kennelijk is er toch een oerangst. Dat men vreest om dat beeld van god zelf ook te lijf te gaan. Strikt genomen zou het in de logica van de gebeurtenis liggen, maar die directe blik van Christus is dan kennelijk te krachtig. Daar gaat zo'n sterk appèl van uit dat men van die laatste logische stap terugschrikt.

AE: Maar gaan jullie het nu niet romantiseren? Het is gewoon een barbaarse daad geweest van de protestanten, die net als de moslims alleen in tekst willen geloven. Wanneer ik een protestante kerk betreed, heb ik het bizarre gevoel dat ik thuis ben.

SL: Maar is tekst intrinsiek barbaars dan?

AE: De manier waarop protestanten tekst hebben ingevoerd is even barbaars als de manier waarop de Taliban in Afghanistan de beelden hebben verwijderd. De reformatie was gewoon Europees Talibanisme.

PH: In dit beeldendebat gaat het niet alleen over de Beeldenstorm. Ik probeer er achter te komen welke beelden zoveel agressie oproepen dat ze bestormd worden.

SJ: Ik geef op de Vrije Universiteit de cursus *Art and Society*. Deze cursus gaat over kunstwerken die ophef veroorzaken in de maatschappij. Niet alleen beelden maar ook teksten. Je kunt denken aan *Submission*, Salmon Rushdie, Madame Bovary, Lolita. Ik noem nu een aantal romans, maar er zijn natuurlijk ook beelden. Over het algemeen kun je zeggen dat er vier categorieën zijn waar mensen heel boos om worden. Als er een landsbelang in het geding is, dan spreekt men van subversieve kunst. Als er religie in het geding is, wordt de kunst als heidens beschouwd. Als er sprake is van seks of geweld, wat mensen niet bevalt, dan wordt die kunst als obscene beoordeeld. En als er laster in het geding is dan voelen mensen of individuen zich beledigd. Ik zou er zelf nog een categorie willen toevoegen: het esthetische motief. Maar dat is een bediscussieerbare categorie. Ik denk dat dit een analytische verdeling is over waarom mensen boos worden en welke motieven hieraan ten grondslag liggen.

PJM: Ten aanzien van de religie is het belangrijk om te kijken naar de individuele motieven, zoals we net keken naar de Maria, die wel werd aangetast, maar Jezus niet. Het protest tijdens de Beeldenstorm was voornamelijk gericht tegen de corruptie van de machthebbers, de bisschoppen. Maar het was ook de doorgeslagen devotionaliteit van de gewone bevolking die er voor zorgde dat alle heiligen en Maria vernietigd moest worden. Christus bleef de centrale factor. Hij werd door zijn bijbelse lijdensweg als persoon geaccepteerd, en wekte daardoor minder afkeer op.

PH: Dus de beeldenstorm was een begrijpelijk gevolg van de enorme verheerlijking van religieuze beelden. Zijn de categorieën die Stine Jensen noemt, hedendaagse voorbeelden waar mensen zoveel bewondering voor hebben dat ze wel bestormd moeten worden?

PJM: Dat is moeilijk te zeggen. Er liggen zoveel verschillende motieven aan ten grondslag. Een bekende Brabantse kunstenaar, Jacques Frenken, heeft beelden verzameld die op de vuilnisbelt lagen. Hij is als kunstenaar die beelden gaan hervormen. Hij heeft bijvoorbeeld de Piëta met spijkers beslagen als ware het een fetisjbeeld. Enerzijds was dat een protest tegen het op de vuilnisbelt gooien van de klassieke beelden, anderzijds was het een omvormen naar een nieuwe icoon van Maria.

PH: Afshin Ellian, jij vertelde dat je hebt meegedaan aan dat neerhalen van die beelden van de Sjah. Daarmee zeg je dus dat het eigenlijk niet zo erg is om beelden te bestormen?

AE: Wat er in Europa gebeurde en in Perzië kun je allemaal verklaren aan de hand van woede van mensen, economische toestanden en onderdrukking. De protestanten waren heel consequent in hun beeldenstorm. Meestal gaan mensen onmiddellijk weer nieuwe beelden creëren, nieuwe imams, nieuwe heiligen, nieuwe koningen maar met een andere naam. De mens is een animal symbolico, we hebben symbolen nodig om mee te communiceren en onszelf te ontwikkelen. Maar is dat erg?

Nu speelt Maria niet meer zo'n centrale rol, maar daar is Madonna voor in de plaats gekomen. Als we Madonna niet meer hebben dan hebben we Evita, en als we Evita niet hebben dan hebben we weer wat anders. Hollywood is een soort Vaticaan van de moderne tijd.

PH: Waar komt het taboe op het destructieve dan vandaan?

JK: Het destructieve an sich hoeft niet altijd erg te zijn, maar de motivering is belangrijk. Bij het beeld uit het Singer Museum ging het volgens mij om het koper en niet om het beeld, dus dan krijg je een totale andere motivering. Beperkt Houdbaar heeft een lange geschiedenis. In de jaren '70 werden er ook beelden beklad en kapot gemaakt, dan wel geen beelden uit de kunstwereld maar uit de reclame. Daar kan ik zelfs wel begrip voor opbrengen. Je begrijpt de motivering, maar de daad zelf is gewoon erg hard. Reacties op dit soort daden verschillen, er is sprake van een selectieve verontwaardiging.

AE: In de oudheid werden tempels van Joden verwoest, maar zij vervingen deze niet door een nieuwe tempel. De ruïne stond daar als een gewelddaad van de mens, iets tragisch. Maar sinds de geboorte van het christendom en de islam daarna, is het gebruikelijk geworden om een tempel op een tempel te bouwen. Bijvoorbeeld de moskee in Istanbul, de Aya Sofia. Het is belachelijk, de beelden die ik ervan heb gezien. Je komt binnen en daar staan islamitische beelden terwijl het ooit een kerk was. Waarom hebben ze het niet gewoon met de grond gelijk gemaakt zoals men dat vroeger deed? De ruïne laten staan en ergens anders gaan bouwen. Het is een soort imperialisme van toe-eigening.

PH: Maar Yves, dat is precies toch ook een manier waarop de katholieke kerk met symbolen is omgegaan? Door ze eigenlijk toe te eigenen?

YDM: Vroeger werden er heilige eiken vereerd in deze streek. Het is interessant hoe de eerste christelijke zendelingen twee strategieën hadden. De ene strategie is het omhakken van de heidense

eik, anderzijds had je zendelingen die zeiden: we maken van deze eik een Mariaboom. Ze plaatsten een Maria op de eik. En dus gebruikten zij het religieuze potentieel van de voorganger voor een nieuw doel. Maar de omgehakte eik bleek veel sterker voor het overleven van heidense religie dan een eik die er nog staat. Dan heb je dat eeuwen later bepaalde mensen nog steeds een zeker ontzag hebben voor de plek waar die eik heeft gestaan. Terwijl als je daar meteen een Mariaboom van maakt, heb je dat onmiddellijk geïncorporeerd in je eigen systeem. Maatschappelijke verandering vraagt altijd een verschuiving in symbolen. De vraag is hoe die verandering plaatsvindt.

SL: Stel, je hebt een religie waar je van af wilt. Jij hebt de ware religie, andere beelden zijn slechte idolen. Dan kun je ze aan stukken slaan of je kunt zeggen: 'Het zijn beelden van een valse religie maar we hebben aangetoond dat die inferieur is, dat het niet de ware religie is, dus we kunnen die beelden nog wel degelijk waarderen als kunstwerken. Dat zie je ook al in de late oudheid en de vroegchristelijke tijd. Christelijke verzamelaars gaan antieke godenbeelden, zoals Jupiter en Apollo, verzamelen als kunst. En dat zie je ook in de Renaissance en daarna. Dus je hebt als het ware ook een tweede vorm van iconoclasme die bestaat uit de transformatie van beelden. Het aan stukken slaan van beelden is natuurlijk een vorm van transformatie, maar je hebt ook een subtielere en minder fysieke vorm van iconoclasme.

PH: Maar het begint er eigenlijk mee dat je één stapje terug moet doen om te begrijpen waarom die beelden zo ontzettend belangrijk zijn.

PJM: De attributie van de sacraliteit aan een object of aan een locatie is heel sterk. Hier in Nederland in de 17e en 18e eeuw is het hele sacrale landschap weggevaagd. De sacraliteit die aan die grond zit, bleek veel sterker te zijn dan de sacraliteit die aan dat ene gebouwtje alleen verbonden werd. Dus men ging daar de fundamenten uitgraven. Niets hielp want de mensen bleven maar terugkomen.

PH: Even de overstap maken van die religieuze beelden naar meer algemeen, want er zijn verschillende beelden die aanstoot geven. Is het dan zo daar dezelfde macht van het beeld aan wordt toegeschreven?

SJ: Ja, ik denk het zeker. We leven in een hele iconofiele cultuur. Het beeld is heel dominant. Het woord beeldcultuur wordt ook vaak gebruikt. Ik denk dat veel mensen hun hele definitie van identiteit en wie ze zijn ook ontlenen aan beelden. Dat ze daar ideeën van opdoen, niet alleen over hoe ze eruit kunnen zien, maar ook hoe ze zich kunnen gedragen. Dat zie je ook aan de rolmodelfunctie van vele popsterren en acteurs enzovoort. Mensen presenteren zichzelf heel erg in beeldtaal, kijk bijvoorbeeld naar *Hypes*, kijk maar op *Facebook*. Het zijn plaatjes. Daar zit ook een soort maakbaarheidgedachte achter. Het idee dat je die beelden kunt worden, dat de afstand tussen beeld en werkelijkheid heel klein is. Sterker nog, het werkt omgekeerd, *life follows the image*. Een heel goed voorbeeld vind ik nog altijd van *Sex and the City*, die vier vrouwen die als een enorm belangrijke rolmodelfunctie hebben gefungeerd. Op een gegeven moment zag je in de krant advertenties met: 'Gezocht: *Sex and the City*-vriendinnen'. Een advertentie voor een man: 'Gezocht Mister Big'. Mister Big bestaat helemaal niet, Mister Big is een acteur!

PH: Maar is het dan zo dat je zegt, omdat beelden zo belangrijk zijn moet je ze soms ook bestormen?

SJ: Nou, nee. Daarom moet je beeldvorming dus heel serieus nemen en ook heel serieus bestuderen. Omdat je er veel ideeën aan zou kunnen ontlenen van hoe je zou kunnen leven. Daarom moet je beeldvorming zo serieus nemen en ook zo kritisch bestuderen. Daarom heb ik zelf ook geprotesteerd tegen die eenduidige, platte voorstellingen van vrouwen in de openbare cultuur, die bimboficatie van Nederland. Ik ben wel voor diversiteit. Ik vind ook dat je altijd die beelden zelf moet bespreken, zodat je niet een hele abstracte discussie krijgt over de vrijheid van meningsuiting.

AE: Maar wat moet daarnaast dan gebeuren?

SJ: Wat er in ieder geval moet gebeuren, is bijvoorbeeld media-educatie op scholen aanbieden zodat men leert de beelden kritisch te bekijken. Diversiteit, dus het subsidiëren van meer kunstenaars om diversiteit te bereiken.

SJ: Iemand zei net dat er verschillende manieren zijn om beelden te bestormen. Je hebt natuurlijk ook de humoristische strategie. Het heeft iets plats om ergens plakband over te plakken. Je bent origineler en creatiever als je de mensen erom laat lachen. Zoals de logopiraten die van alle M's in de stad geestige dingen gingen maken. En iemand riep ook: 'We doen gewoon één week alleen maar mannen in de stad, blote, enorm gespierde tarzans. 'Gewoon om één keer dat effect te laten voelen wat dat betekent, hoe je dan door de stad fietst.

JK: Je bedoelt zoals met de *Gay Pride*? We hebben natuurlijk al een lange traditie van het kritisch kijken naar *gender advertisement*. Allemaal terecht, maar helaas is er heel erg weinig veranderd. Ik heb Goffman en Berger [Erving Goffman, '*Gender Advertisements*' (1972) en John Peter Berger, '*Ways of Seeing*' (1972) - red.] aan mijn studenten gegeven en liet hen al die advertenties zien. Toen ging het, om het nog platter te maken, over het beeld van de blote borsten van Georgina Verbaan die vervolgens met een 'mammogram' op de voorkant van de Telegraaf moest bewijzen dat haar borsten echt waren. Maar het punt was dat mijn studenten toen zeiden: 'Dat maakt toch helemaal niet uit dat doet ze zelf, dat wil te zelf toch.' En mijn punt was dat ze dat niet zelf wil, ze wordt gedwongen. Dus wat dat betreft kan ik me helemaal vinden in deze actie. Het probleem is dat er vervolgens vaak door bepaalde mensen een soort preutse moraal aan wordt verbonden. Die commerciële beelden beperken op die manier dus ook de ruimte voor beelden die juist het debat opengooien en breder maken.

SJ: Je hebt een ongelooflijk goed punt, want dat heb ik ook gezien. Je sluit plotseling merkwaardige allianties, bijvoorbeeld met Ben Zakour, die met grote vreugde over Beperkt Houdbaar spreekt namens alle moslimharten van Nederland. Rouvoet, van de Christenunie. Dat zijn allianties die ik ook liever niet aan ga. Je ziet dat rechts conservatief en links progressief elkaar op dit punt helaas ontmoeten. Het gaat er dus ook om dat je niet in een reflex schiet van het verbieden van bepaalde beelden. Ik ben vooral voor strategieën als humor, ambiguïteit, enzovoort.

PH: Afshin Ellian, is de strijd tegen de burka nou ook een vorm van iconoclasme?

AE: Daar komt een aantal juridische argumenten bij kijken. Nu heerst er zo'n burka-angst dat men bang is dat elke gekke groepering uit Afghanistan er achter schuilt. In de islamitische wereld zelf gaat de discussie over de hoofddoek en burka uiteraard om beelden. Ik vond het eigenlijk heel rationeel wat daar allemaal wordt gezegd over beelden op straat. Ik ben juist gecharmeerd geraakt door Europa, ik vind het fantastisch dat er allemaal beelden bestaan. De pluriformiteit, de mogelijkheid dat er zoveel kerken staan, vond ik altijd echt mooi. De discussie over de burka of andere gezichtsbedekkende attributen in de islamitische wereld is echt een symbolische strijd.

Een vorm van beeldenstorm is beelden te maken. De zuivere Islam en de oorspronkelijke Islam verbieden het maken van afbeeldingen of standbeelden. Een afbeelding van profeet Mohammed zet hoe dan ook aan tot woede en agressie onder radicale moslims, of het nu een spottende cartoon is of niet. Zij zullen heel boos worden wanneer je het over hun *beelden* hebt, zoals de burka, maar zelf gebruiken zij ook de term *beelden*. Er wordt ook letterlijk in die termen gesproken. Imams zeggen: 'Een overheersend beeld dat onze straten beheerst'.

Maar wanneer iemand vanuit juridische overwegingen zegt: ik ben het er niet mee eens, ik vind de burka en de hoofddoek symbolen van onderdrukking en ik verzet me daartegen, dan pleeg je een soort blasfemie in een land als Irak of Saudië Arabië. Mijn generatie heeft spijt van het rationeel denken dat wij ons lieten aanpraten door allerlei types, niet alleen binnen religieuze groeperingen maar ook daarbuiten. Daarom ben ik ook zo gevoelig wanneer hier heel radicaal vanuit de zijde van de politiek wordt gesproken. Als je een alliantie aangaat met Rouvoet en zijn mensen komt er een tweede, derde en vierde beeldenstorm door heel Europa.

PH: Yves, als een beeld een symbolische functie heeft gekregen en een soort extra lading, kun je dat dan ook negeren? Dat je zegt: 'Goed, voor jou is het symbolisch, maar voor mij is gewoon een stukje doek.'

YDM: Wij proberen dat. Wat betreft de hoofddoeken heb ik sterk de indruk dat een aantal mensen willen ontkennen dat het een symbool is. Maar dat is natuurlijk een ontkenning van de werking van onze beeldcultuur. Niemand van jullie heeft een kledingstuk aan dat niet tegelijkertijd een symbolische waarde heeft. Maar een hoofddoek is bij uitstek iets met een symbolische lading. In Antwerpen heeft men gezegd: 'We gaan die hoofddoeken vanuit de gemeente verbieden. Mensen die bij de gemeente werken en openbaar contact hebben, mogen geen hoofddoek meer dragen'. Als reactie daarop zeiden een aantal jonge zelfbewuste moslimvrouwen: 'Wij willen wel een hoofddoek en wij willen voor de gemeente werken want wij hebben de juiste diploma's'. Samen met een aantal links intellectuele, feministische auteurs hebben zij de campagne 'baas over eigen hoofd' gehouden met als slogan: 'hoofddoek, de vrouw beslist!'. Dat is dezelfde campagne die ooit door feministen voor 'baas over eigen buik' is gebruikt. Het gevaar van het debat is dat momenteel mensen zeggen: 'Als je verlicht bent, laat je die hoofddoek thuis. Als je je hoofddoek aan wilt houden ga dan maar bij je achterlijke conservatieve

ouders wonen. Mensen die om de een of andere reden een hoofddoek willen aanhouden, die conservatieve symbolische betekenis opdringen, zijn niet verlicht'. Nu heeft men een sterk symbool op katholieke wijze omgevormd. Men heeft nu in Antwerpen over een hoofddoek, dat symbool van onderdrukking kan zijn, gezegd: 'Voor mij is dat een symbool van zelfbewustzijn en zelfbeschikking.' Het grappige is natuurlijk dat de conservatieve moslims niet meer wisten of ze nu voor of tegen deze dames moesten zijn.

JK: Drie weken geleden zag ik op de website van de Telegraaf een foto van twee Brabantse jonge meisjes van 19 en 20 jaar, die de keuze hadden gemaakt om het klooster in te gaan. Er was een prachtige foto met een zwaar nonnengewaad, echt traditioneel. Ik vind het altijd interessant om naar de reacties te kijken. 'Wat leuk dat die meisjes zoiets moois en goeds hebben gedaan en rust hebben gevonden'. Maar als het niet het katholicisme was geweest maar de islam dan hadden ze heel andere reacties gehad. Hoe je daar dan ook over denkt, die symboolfunctie wordt ook nog eens heel verschillend geïnterpreteerd.

PH: Maar wat kan je daar aan doen? Want door te zeggen 'er wordt met twee maten gemeten' verander je dat niet!

JK: Nee maar het zijn geeneens twee maten, het zijn veel meer maten. Iemand die op de nonnenschool heeft gezeten, zal dat beeld heel anders ervaren dan iemand die denkt: 'Wat een nostalgisch beeld'. Het belangrijkste is dat we die beelden met elkaar laten confronteren. Wat zijn nou eigenlijk de overeenkomsten tussen die verschillende beelden en waarin verschillen ze nou? Maar we blijven op verschillende manieren naar deze beelden kijken.

Publiek: Ik ben heel erg geïnteresseerd in het debat over iconoclasmie, vooral in de argumenten die Stine Jensen naar voren bracht om kritische analytische modellen te maken. Binnen de kunst denk ik dat iconoclasmie ook andere reacties kan oproepen. Als je kijkt naar het kapot maken van de beelden van Jan Wolkers bijvoorbeeld, die in de openbare ruimte staan, heeft het vaak te maken met anti-elitairisme. Beelden kunnen zo abstract zijn dat het anti-beelden worden, lege betekenisloze beelden. Als je bijvoorbeeld denkt aan de Newman-affaire in het Stedelijk Museum zie je dat abstracte beelden agressie kunnen opwekken. Dus dat zou ik toch als categorie willen toevoegen. Maar ook in de kunst zijn er een heleboel iconoclastische kunstenaars. Eind jaren '60, begin jaren '70, gingen conceptuele kunstenaars taal gebruiken omdat ze vonden dat de beeldende kunst gecommuniceerd was en geen enkele betekenis meer had. Dat is ook iconoclasmie, tegen de betekenisloosheid van het beeld.

SL: Ik denk dat het nog verder terug gaat. Het is natuurlijk niet pas in de jaren '60 begonnen. In de gehele moderne kunst heb je iconoclastische momenten. Mondriaan zei: 'Het destructieve in de kunst wordt ondergewaardeerd.' Hij pleitte voor de erkenning van het belang van het destructieve in de kunst, en dan niet in letterlijke zin maar meer in symbolische zin. Moderne kunst maar ook moderne filosofie zijn iconoclastisch, dus is er ook sprake van secularisering van de iconoclastische traditie. Op een gegeven moment schreef Max Horkheimer dat het project van hem en Adorno, dus de kritische theorie, is verankerd in de tien geboden. En dan met name in het verbod op idolatrie. Dus je hebt een secularisering van de monotheïstische joods-christelijke traditie in de moderne kunst en het moderne denken. Dat werd in de jaren '60 weer heel sterk en het keerde zich dan ook juist tegen het kapitalisme, tegen de commodificatie van de kunst, tegen de handelswaar als de moderne fetisj. De term fetisj is ook een moderne theoretische secularisering van het concept idolatrie. Ik denk ook dat het bij de projecten die Stine noemde een rol speelt, die kritiek op beelden en het kritisch reflecteren op beelden. Dus we moeten iconoclasmie ook vooral niet alleen vereenzelvigen met bezeten primitievelingen die beelden stuk slaan. Daarmee zou je als het ware die mensen gelijk geven. Je zou moeten proberen een andere notie van iconoclasmie daar tegenin te brengen.

PH: Zeg je daarmee ook: 'Op het moment dat je een bredere definitie en een bredere kijk hebt op iconoclasmie, dan is de vraag waarom het niet veel meer gebeurt?' Als beelden zo machtig zijn waarom worden er dan niet meer beelden bestormd?

JK: Het is op zich wel raar dat we een ontzettend hard onderscheid maken tussen woord en beeld. En je kunt je nu afvragen of de huidige *Hyvers* die eigenlijk net zo geletterd zijn in woorden als in beelden, wel dat expliciete onderscheid tussen woord en beeld maken.

PH: En wat is het gevolg daarvan? Als je dat onderscheid niet maakt?

SJ: Dat is een mooi punt. Ik zat zelf ook nog door te kauwen op emotie, intimiteit en rationaliteit. Ik wil graag nog een voorbeeld geven van hoe het woord als een beeld of symbool fungeert. Een Nederlandse jongen werd verliefd op een Turkse vrouw en zij zou bij hem langskomen. Maar hij was nog niet klaar voor de afspraak en zij was een beetje te vroeg. Dus hij deed zijn deur open en hij had een bokssersshort aan. Zij schrok zich helemaal te pletter, hij stond daar in een onderbroek. En wat stond er op de onderbroek? Het Wilhelmus! Ze vroeg aan hem: 'Wat staat er op je onderbroek?' Hij zei: 'Maar dat is het nationale volkslied van Nederland' en al zingend liep hij naar de keuken en liet hij zijn billen daarbij zien. Zij was perplex, zij zag dat als een symbool en zei: 'Hoe kun je het volkslied op een bokssersshort zetten? Stel je voor dat wij Atatürk op een onderbroek zouden zetten! Dat mag niet! Dat kan niet!'. Het is ook nog eens per cultuur heel verschillend, maar zij zag die tekst als een symbool. Zij maakte daarin ook geen enkel onderscheid.

PH: Maar eigenlijk zegt zij daarmee: 'Sommige dingen mag je niet doen met beelden.'

SJ: Dat kunstzinnige iconoclasmie is natuurlijk heel intellectueel op een bepaalde manier. Je reageert op een kunstwerk vanuit een traditie en dan heb je natuurlijk nog een heel emotioneel iconoclasmie waarbij je je direct voelt aangesproken op een identiteitslaag. Ik heb dat zelf meegemaakt toen ik de Deense vlag in brand gestoken zag. Ik ben zelf Deense en na de cartooncrisis zag ik al die beelden van de Deense vlag. En tot mijn eigen verrassing - ik wist ook wel dat het een stukje stof was - voelde ik pijn. Dat ben ik! Daar gaat mijn land! Dat kun je dan vervolgens wel gaan intellectualiseren, maar het speelt wel mee. Godzijdank is er zelfcensuur tot op bepaalde hoogte, want dat is ook beschaving. Daarom zijn we ook zo bang voor beeldenstormers of voor verbranden of aanvallen van symbolen. Het heeft er natuurlijk wel mee te maken dat je ergens voelt dat het geweld is, geweld op mensen of op de beschaving.

PH: Maar het kan ook zijn dat de beelden zelf geweld uitdrukken. Of is het aanvallen van een bestaand beeld geweld?

PJM: Dat is interessant want jij haalde net Thijs Goldschmidt aan in het NRC waar hij iconoclasmie verbindt aan de biologie [*NRC Handelsblad*, 2 november 2007]. Hij zegt dat er een verhouding bestaat tussen machisme en het feminisme en dat dit een rol speelt bij iconoclasmie. In hoeverre kan iconoclasmie verklaard worden vanuit de biologie? Je hebt ook straatgeweld, zinloos geweld, waar je, omdat je anders in die hiërarchie zit, in elkaar wordt geslagen door machofiguren. Omdat je gezicht hen niet aanstaat. Dat het geweld plaatsvindt puur op basis van het beeld, dat gezicht. In dat opzicht denk ik dat er zeker een gewelduitlokkende factor van symbolen bestaat.

Publiek: Van de week zag ik toevallig nog een documentaire over Lenin- en Marx-beelden in Rusland eind jaren '80. Het volk ging naar die beelden toe en zette er rare petjes op en bespoot de beelden met graffiti. De toenmalige burgemeester van Moskou dacht: 'die beelden gaan we neerhalen want dan doe ik iets wat het volk graag wil op dit moment'. Wat in feite als een ludieke actie begint onder normale mensen, krijgt vrij snel een hele sterke politieke lading die veel krachtiger is.

JK: Je ziet het natuurlijk nu ook in dat stuk muur in Oost Berlijn waar al die kunstwerken op zitten van 2001-2002. Daar staan nu bordjes bij met: 'Wilt u alstublieft geen graffiti op de muur spuiten', terwijl die hele notie was dat het er op was gezet.

SL: Bij foto's van bijvoorbeeld Inez van Lamsweerde [fotoproject Hortusbrug Amsterdam 1993, beklad door de antiseksistische actiegroep 'De Schone Waakster' - red.] of de Sloggi-reclames is de hele notie van fysieke destructie natuurlijk een anachronisme geworden. Je kunt zo weer nieuwe afdrukken laten maken. Dus in die zin spreken we nog een beetje in archaische categorieën waar het om unieke werken gaat. Inez van Lamsweerde kan je niet vernietigen.

SJ: De vervangbaarheid van de kunst is vaak ook een criterium in hoeverre de iconoclast bestraft zal worden.

SL: Dat vind ik ook terecht!

JK: Dat probleem speelt nu dus ook met De Denker van Rodin in Laren, want de vraag is: moet die opnieuw gegoten worden ja of nee, en is het unieke kunstwerk er dan ook nog?

PH: Zijn er beelden waarvan je zegt: 'Op het moment dat die aangetast worden, tast het mij aan'?

JK: Als ik even terug mag gaan naar de oorspronkelijke reden waarom ik gevraagd ben voor dit debat: Ik voelde mij erg aangetast met een column van Gerry van der List in 1998 naar aanleiding van de *Gay Games*. Ik was aanvankelijk ontzettend tegen de *Gay Games*. Maar Van der List schreef destijds de

column 'Opgeruimd staat netjes', dat ook de titel werd van de bundel die daarna uitkwam, waarin hij stelde dat homo's op de boot gewoon maar de SM-kelder in moesten want 'opgeruimd staat netjes'. Twee jaar geleden in de Elsevier heeft hij zijn toon iets gematigd. Hij heeft nu opeens de homo's totaal omarmd en houdt helemaal van het Eurovisiesongfestival omdat dit past in zijn anti-moslimverhaal. Rare allianties waar jij het ook over had, Stine. Ik zou zelf niet in een string op de boot gaan staan in de *canal parade*, maar ik vind wel dat dit moet blijven bestaan en zo ordinair en divers mogelijk moet blijven, met jongeren die er niet zo uitzien als Gerard Joling. Maar dan minder commercieel.

YDM: Ik werd er eigenlijk door mijn linker buurman aan herinnerd dat ik voor zo ver ik het kan inschatten, iconoclasme altijd heeft geleid tot een nog grotere trap van idolatrie. De katholieke Maria verafgoding is pas volop in gang gekomen na de reformatie, na de beeldenstorm. Ik was daarnet in de Westerkerk en dan treft het mij hoe kaal die ruimte is. Men heeft eigenlijk de heiligen naar buiten gegooid en heeft ter vervanging elk woord van de Statenvertaling heilig verklaard. In Europa heeft men de Amerikaanse Hollywoodcultuur binnengehaald met een eigen graad van idolatrie. Volgens mij is iconoclasme contraproductief. No Logo van Naomi Klein werd zelf een logo. De Logo-hacking-acties geven bovenal nieuwe inspiratie aan de reclamemakers. Nu verschijnen er bijvoorbeeld reclameaffiches die bij voorhand al beschadigd zijn.

Publiek: Maar mag ik daar even wat over zeggen? Wat we natuurlijk ook zien nu is dat sommige dingen afgevoerd worden, bijvoorbeeld *Submission*. Dat wordt gewoon niet meer vertoond. Daar wordt niet voor gevochten, dat wordt niet beschermd. Het heeft ook geen uitwerking, er komt ook niets voor in de plaats, hoe zie je dat?

YDM: Dat is een soort censuur of zelfcensuur, ik weet niet of dat iconoclasme is. Waarbij het ook gaat om een reactie.

SJ: Ik vind het een hele cynische houding. Sunny Bergman heeft het verwijt gekregen dat dankzij haar documentaire 'Beperkt Houdbaar' de schaamlipcorrecties zijn toegenomen. Wat moet je dan? Moet je het dan maar niet aankaarten? Moet je dan niet aan logopiraterij doen? Ik denk dat er dankzij die documentaire zorgvuldiger onderzoek is gedaan.

SL: Ik denk ook dat dit betoog veel te kort door de bocht is. Je kunt ook wel zeggen: 'Iedere letter van de Statenvertaling is heilig verklaard dus uiteindelijk is die idolatrie alleen maar erger geworden', maar het protestantisme heeft uiteindelijk ook kritische bijbelstudies voortgebracht en daardoor de heiligheid van de Statenvertaling aangetast.

SJ: Het is ontzettend moeilijk om iconoclast te zijn, zeker op het internet. Ik ben voor ik weet niet wat uitgemaakt omdat ik kritiek heb geuit op de beeldcultuur. Hoe kan ik iconoclast zijn op internet? Wat kun je er tegen in brengen? Je kunt daar heel cynisch van worden, maar moet je dan je mond gaan houden?

YDM: Je moet je mond open doen en... ik denk dat je de beeldcultuur nooit met beelden kunt verslaan.

AE: Elke reactie is ook opgebouwd uit beelden.

PH: Je hebt de ene idolatrie hooguit ingeruild voor de andere en het wordt alleen nog maar erger.

YDM: Het protestantisme heeft inderdaad twee kanten. De beeldenstorm is mislukt want deze heeft de idolatrie in zekere zin verfijnd. Maar daarnaast is er de kritische benadering van de Erasmusbijbel-uitgave. Erasmus heeft wel door een onopvallende actie in feite het hele systeem ondermijnd. En in die zin denk ik dat je niet te vroeg moet wanhopen. Uw kritische onderzoek, uw kritische reflectie kan bevrijdend werken.

AE: Ik ben bang voor de vernietiging van beelden, want beelden zijn niet te vernietigen. Ik vrees dat de intolerantie dan juist toeneemt. Een symbolische vervangingsstrijd zou mooi zijn, bijvoorbeeld als ik de kans zou krijgen om naar Mekka te gaan. Al die afgodsbeelden van Mohammed die ooit vernietigd zijn zou ik willen opgraven en willen terugzetten.

Publiek: In navolging op Stine Jensen heb ik tijdens deze avond een beetje gekeken wat de categorieën van iconoclasme zijn. Ik vind die vier, die aan het begin werden genoemd, eigenlijk te weinig, want ik kwam er een heleboel tegen. Zoals politieke censuur. Maar ook zinloos geweld, de leegheid. Sarcasme, humor en ludieke acties. Wat ik gemist heb in dit gesprek, en het kan er misschien aan liggen dat er geen kunstenaar aan die tafel zit, is iconoclasme als kunst. De vergankelijkheid is al sinds jaar en dag een thema van de kunst. Deze beelden, gefotografeerd door Gert Jan Kocken, mogen dan vernield zijn, maar er zijn ook beelden die bijvoorbeeld over duizend jaar kapot gaan. Terwijl er ook veel hedendaagse kunstenaars beelden maken die bedoeld zijn om kapot te gaan.

PH: Hoe zit het met de vergankelijkheid als je zelf beelden probeert te maken die verdwijnen? Ben je daarmee de iconoclast voor?

PJM: Dat is een moeilijke vraag als niet-kunstenaar. Maar de vergankelijkheid, de natuur zelf, is ook een iconoclast. Er is bijvoorbeeld in Duitsland tijdens de oorlog een bos aangelegd in de vorm van een hakenkruis. Een jaar of tien geleden is uit luchtfoto's gebleken dat het bos verdwenen is. Een historische swastika is natuurlijk een document, dat moet je ook behouden, net als die beelden van Lenin en Stalin. Maar als je dat gaat commercialiseren is het weer een heel ander verhaal, dan komt de ethiek om de hoek kijken.

PH: Laten we het hiermee afronden. Ik wil jullie allemaal bedanken. Peter Jan Margry, Stine Jensen, Afshin Ellian, Yves De Maesseneer, Jaap Kooijman en Sven Lütticken. Gert Jan Kocken ook bedankt dat we dit allemaal mogen zien.

'Gert Jan Kocken - Defacing' in Stedelijk Museum Bureau Amsterdam was te zien van 16 september tot en met 11 november 2007.

Zie ook: www.gertjankocken.nl

SMBA Nieuwsbrief nr. 100 (NL/EN) is te downloaden vanaf www.smba.nl

Organisatie debat: Jelle Bouwhuis, Jan Kappers, Tessa Verheul

Transcriptie en redactie: Tessa Verheul

Correcties: Jessica Vermetten

Mede mogelijk gemaakt door Het Europees Jaar van de Gelijke Kansen en het C.O.C.

Stedelijk Museum Bureau Amsterdam

Rozenstraat 59

1016 NN Amsterdam

www.smba.nl

SMBA